

Tijdschrift voor geschiedenis van stad en provincie Utrecht • 85^e jaargang • augustus 2012 • losse verkoop €2,50

Oud Utrecht 4

hart voor historie en cultureel erfgoed in de provincie Utrecht



Terugblik van Utrechts eerste stadsarcheoloog

Het verdwijnen van de veemarkt

Huize Molenaar, 120 jaar eten op stand

voor utrechtboeken
stad en provincie



selexyz broese

hoofdvestiging: stadhuisbrug 5
3511 kp utrecht t 030 2335200
e info.broese@selexyz.nl
www.selexyz.nl

GRESNIGT
&
VAN KIPPERSLUIJS

Advocaten

Gresnigt & Van Kippersluis Advocaten is een
advocatenkantoor met vestigingen in Utrecht,
IJsselstein, Woerden en Deventer.

De juridische dienstverlening kenmerkt zich door een
gedegen aanpak en een persoonlijke benadering.
Op deze wijze is Gresnigt & Van Kippersluis Advocaten
al meer dan vijftig jaar met recht een goede partner.

Voor meer informatie: mr J.J. Degenaar, Biltstraat 97, Utrecht
(030 - 231 66 31) of www.gvk-advocaten.nl



Utrecht Verrast

Utrecht Verrast organiseert historische stadswandelingen in combinatie met creatieve workshops die inhoudelijk met elkaar verbonden zijn. Een leerzaam en leuk cultureel uitstapje in de Utrechtse binnenstad.

U kunt bij ons de volkstaal van de stad het plat Utereys leren, bij een pottenbakker plaatsnemen achter de draaischijf en een fraaie tegel decoreren. En mocht u binnenkort op stedentrip gaan dan is de workshop flaneer en fotografeer misschien iets voor u.

Meer informatie leest u op www.utrechtverrast.com

Historische workshops in het hart van Nederland

De kracht in vellen offset



Roto Smeets

Een bedrijf dat vecht voor de successen van zijn opdrachtgevers. Roto Smeets GrafiServices is gespecialiseerd in vellen offset en bedient zijn nationale en internationale opdrachtgevers vanuit twee locaties. Van advies tot persoonlijke begeleiding van pre-media, nabewerking, pre-distributie tot distributie.

Strong, sharp, safe & fast.

GrafiServices

Utrecht

T 030 - 282 28 22

Eindhoven

T 040 - 250 50 00

www.rsgrafiservices.nl

rsgrafiservices@rotosmeets.com

Roto Smeets GrafiServices is onderdeel van Roto Smeets Group.

 **VAN ZOELEN**
AANNEMERSBEDRIJF

Uw aannemer:

- flexibele organisatie*
- uitstekende prijs/kwaliteit verhouding*
- tevreden klanten bepalen ons succes*
- wij doen wat we zeggen*
- grote betrokkenheid bij klant en project*
- wij maken bouwen voor de opdrachtgever tot een feest*

Meer weten? Bezoek onze website www.vanzoelen.nl

aannemersbedrijf van Zoelen bv
Nevadadreef 58, Utrecht
tel 030 - 263 11 11

Inhoud

88

Bettina van Santen

Het verleden blootleggen als publieke taak

Veertig jaar stadsarcheologie

94

Anka van Voorthuijsen

Handelen in een geur van vee, mest en sigaren

De Utrechtse veemarkt aan Croeselaan en Sartreweg, 1928-2012

100

Harry Oosterhuis

De Willem Arntsz Stichting als voorbeeld van humane krankzinnigenzorg

Boekbespreking

102

Leen Dorsman

Met hoofd én hart

J.J.P. Valeton en de Utrechtse theologie

108

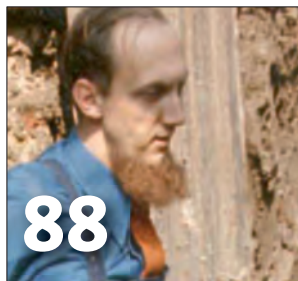
Marjo Barthels

Huize Molenaar, van besloten diners tot tafeltje-dek-je

Aan tafel met 4

111

Agenda en berichten



88

Utrechts eerste stadsarcheoloog

Onder invloed van de Werkgroep Herstel Leefbaarheid, de gemeentearchivaris Eduard Struick en vondsten in een bouwput Achter Clarenburg besloot het Utrechtse stadsbestuur in 1972 tot de aanstelling van een stadsarcheoloog die de gravende vrijwilligers moest gaan begeleiden. Tarq Hoekstra kijkt terug op veertig jaar van spectaculaire opgravingen, nieuwe inzichten in de Utrechtse historie en de nefaste invloed van marktwerking op archeologisch onderzoek.



94

Een geur van vee, mest en sigaren

Dit jaar verdween een eeuwenoud fenomeen uit de stad: de veemarkt. Eerder was de handel in runderen, paarden, schapen en varkens al verplaatst van de binnenstad naar speciaal ingerichte terreinen: vanaf 1928 aan de Croeselaan en vanaf 1970 aan de Sartreweg, in beide gevallen ook gebruikt voor de automarkt. Waar eens het handjeklap klonk en de handel beklonken werd met jenever en erwtensoep, verrijzen nu 550 woningen in een nieuwe wijk met een oude naam: Veemarkt.



108

Eten bij een Hofleverancier

In 1892 begon Jacob Molenaar een kokerij in de Hamburgerstraat die acht jaar later verhuisde naar de Korte Nieuwstraat, een adres dat nog steeds bekend staat als Huize Molenaar. Het cuisiniersechtpaar en later hun kinderen verzorgden besloten diners voor notabelen en studenten, blikten wild in van de jagende Utrechtse adel en zetten een tafeltje-dek-je-service op voor ouderen. Met catering in aansprekende historische panden voegt het restaurant een nieuw hoofdstuk toe aan zijn 120-jarige geschiedenis. Vierde aflevering in de serie Aan tafel met.

□ FOTO OMSLAG: STADSARCHEOLOG TARQ HOEKSTRA DAALT IN 1986 AF IN DE 'SLOKOP VAN SINT MARIE' AAN DE MARIA-PLAATS. DE 'SLOKOP' IS EEN GROTE MIDDELEEUWSE OVERKLUISDE WATERGANG, BEHORENDE BIJ DE IMMUNITEIT VAN SINT MARIE. FOTO: M. KOOREN, UTRECHTS NIEUWSBLAD, HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL.

Bij werkzaamheden voor de nieuwe V&D (Hoog Catharijne) worden in 1971 op Achter Clarenburg restanten gevonden van bebouwing. De vondst zal de aanleiding vormen voor de aanstelling van Tarq Hoekstra als archeoloog. In de kuil staat Bert Maes van de Werkgroep Herstel Leefbaarheid en aan de rand Emma van den Dool van dezelfde werkgroep. De anderen zijn belangstellenden.

□ FOTO TEAM ERFGOED GEMEENTE UTRECHT



Bettina van Santen

Architectuurhistoricus bij team Erfgoed van de Gemeente Utrecht en redactielid van dit tijdschrift.

In 2012 is het veertig jaar geleden dat Tarq Hoekstra in Utrecht in dienst kwam als gemeentelijk archeoloog, een in Nederland toen nog zeer zeldzaam beroep. Opgravingen bij bouwprojecten als de garage Strosteege, de stadsvernieuwing in Wijk C en de Van der Hoevekliniek zorgden al snel voor nieuwe inzichten in de geschiedenis van de stad. In de lange, hete zomer van 1976 groeven Hoekstra en vele vrijwilligers de restanten van kasteel Vredenburg op, een gebeurtenis die veel Utrechters nog op het netvlies staat.

Het verleden blootleggen als publieke taak

Veertig jaar stadsarcheologie

Het waren vondsten in een bouwput bij Achter Clarenburg die in 1971 de aanzet gaven voor Hoekstra's aanstelling als gemeentelijk archeoloog. Bij de sloop van de huizen kwam 12e-eeuws materiaal in het zicht. In principe moesten archeologen van het Rijk - destijds de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) - bij zo'n vondst komen kijken, maar de Rijksdienst concentreerde zich in die tijd vooral op enkele zelf geselecteerde steden als Dordrecht en Tiel. Gelukkig gingen de Werkgroep

Herstel Leefbaarheid en de gemeentearchivaris Eduard Struick zich met de vondsten bemoeien.

Wat was er precies te zien? In ieder geval sporen van bewoning uit de 12e eeuw en een verlande rivierloop met daarin een visfuik. Die sporen van een rivierloop waren natuurlijk juist voor Utrecht erg interessant en het was mede daarom dat Henk Berendsen, fysisch geograaf van de Universiteit Utrecht mee kwam kijken. Het waren echter allemaal vrijwilligers die hier opgroeven en daarom besloot

de Utrechtse wethouder Henk Zeevalking dat er iemand moest komen om de vrijwilligers te begeleiden. Zijn besluitvaardigheid paste naadloos in het veranderende tijdsgewricht. In 1970 waren voor het eerst jonge partijen als D66 (de partij van Zeevalking) en de PSP in het stadsbestuur gekozen en in 1971 was de Werkgroep Herstel Leefbaarheid opgericht. In die sfeer van politieke vernieuwing en een groeiende aandacht voor de historische stad paste ook de aanstelling van een stadsarcheoloog in 1972.



De parkeergarage Strostee is gereed en aan de Springweg wordt in 1974 opgegraven op terrein waar nieuwe huizen (Teugelhof) zullen komen. In de beerputten worden veel heiligenbeeldjes gevonden. Rechts van het midden Tarq Hoekstra.

□ FOTO PERSBUREAU 'T STICHT | SPAARNESTAD FOTOARCHIEF. HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL



Tarq Hoekstra bij een fragment van het kasteel Vredenburg, mei 1976.

□ FOTO TEAM ERFGOED GEMEENTE UTRECHT

‘Geen dienstje van maken’

‘Ik kwam in juli 1971 op sollicitatie bij een commissie van twaalf mensen’, herinnert Tarq zich. Aan de andere kant van de tafel zaten vertegenwoordigers van onder andere de AWN (Archeologische Werkgemeenschap Nederland), het Centraal Museum, het Gemeentelijk Archief en de Universiteit. Vermoedelijk was het opzet van Henk Dam, op dat moment hoofd Gebouwen en Monumenten, om een zo groot mogelijk draagvlak te creëren. Er waren door professor Jaap Renaud (werkzaam bij de ROB) drie kandidaten voorgedragen, maar Tarq vermoedt dat het een doorgestoken kaart betrof.

Renaud had één kandidaat geselecteerd die nog geen academische opleiding had en één die nog in militaire dienst moest en als derde Tarq, die was afgestudeerd, niet meer in dienst hoefde en ruime ervaring had in het begeleiden van vrijwilligers.¹ De uitslag stond eigenlijk van te voren al vast. Bij zijn benoeming tot gemeentelijk archeoloog waarschuwde zijn nieuwe hoofd Henk Dam hem: ‘Meneer Hoekstra, u kunt er geen dienstje van maken’. Veertig jaar later mag Tarq nog altijd met enig genoegen deze opmerking citeren, wetende dat het ‘dienstje’ er wel degelijk geko-

men is en onderdak biedt aan verschillende archeologen, bouw- en architectuurhistorici.

De eerste opgravingen

De eerste grote opgraving vond in 1972 plaats in de Strosteeeg. De bebouwing was al jaren geleden gesloopt in afwachting van de bouw van een parkeergarage. ‘De afdeling onderhoud had me bij hoog en laag verzekerd dat het daar diep weggesloopt was’, aldus Tarq. Maar het asfalt ging er af en nog geen 10 centimeter daaronder zat een middeleeuwse muur van 90 centimeter dik. In twee weken probeerde hij met werknemers van de Koningin Wilhelminastichting nog zoveel mogelijk op te graven. Meer tijd kreeg hij niet. De parkeergarage was destijds het eerste gebouw in de stad dat op boorpalen kwam te staan. Uitstel was niet mogelijk, omdat de uitvoering in handen was van een gespecialiseerd bedrijf dat daarvoor uit Frankrijk kwam. Overigens was de samenwerking met Bredero, de bouwer van de parkeergarage, uiterst prettig. Een ervaring die Tarq vaker met bouwlieden had. ‘Natuurlijk keken ze eerst met een blik van “wat wil die halve gare”. Maar als je het goed uitlegt, volgt vaak oprechte belangstelling.’ De hoofduitvoerder bij de Strosteeeg - ‘een echte Rotterdammer’ - zat na een uurtje zelf met een troffeltje naast Tarq in de sleuf.

Hij heeft ontzettend veel geluk gehad, aldus Tarq, met een aantal bijzondere opgravingen in die eerste jaren. Daarmee haalde hij veelvuldig de krant en dat zorgde voor een groot draagvlak

bij bestuur en publiek. In 1972 ging het om de vondst van een complete pottenbakkersoven bij de bouw van de Van der Hoevekliniek aan de Vecht, op de plek van de voormalige Benenkluif. In 1973 kon het Centraal Museum de vondsten tonen in de tentoonstelling ‘Pottersvuren langs de Vecht’. In 1974 volgde de vondst van twee 11e-eeuwse schepen op het terrein van de Nederlandsche Bank aan de Waterstraat. ‘Ik zag al vrij snel dat het om een schip ging, maar hoe je daar mee om moest gaan, wist ik natuurlijk van geen kant.’ Gelukkig waren de scheepsarcheologen uit Lelystad onmiddellijk bereid te helpen. In die tijd waren de lijnen nog kort en deskundigen en collega’s hielpen mee, omdat ze het nuttig en interessant vonden, zonder eerst te wachten op een officiële opdracht of betaling. Een andere bijzondere vondst was een groot aantal heiligenbeeldjes dat in 1974 tevoorschijn kwam uit de vele beerputten aan de Springweg, waar de huisjes van architect Aart Oosting voor de parkeergarage Strosteeeg gebouwd werden.

Er was geen vast budget voor archeologie en van sommige opgravingen weet Tarq ook niet meer hoe hij precies aan het geld kwam. Maar bij de vondst van de schepen in de Waterstraat was de financiering overduidelijk een groot probleem. Budget om de gevonden schepen ook daadwerkelijk op te graven en naar Lelystad te brengen, was er niet. De Monumentenwet van 1961 kende wel een voorziening, een financieel potje voor dit soort ‘archeologische calamiteiten’. Toen Tarq echter een contact bij het Minis-



Een groot platboomvaartuig is gevonden in de bouwput van de Nederlandsche Bank aan de Waterstraat in Wijk C. Het schip is over een lengte van ruim 22 meter bewaard gebleven. Het gehele schip is met houten pennen in elkaar gezet.

□ FOTO TEAM ERFGOED GEMEENTE UTRECHT

terie om een bijdrage van f 5.000,- uit dit potje vroeg, ving hij bot. Er was nog nooit gebruik gemaakt van deze voorziening en het was duidelijk dat men ook absoluut niet van plan was om dat nu wel te doen. De toenmalige directeur van de Dienst Openbare Werken in Utrecht ir. A.D. Eeckhout bracht gelukkig uitkomst en stelde Tarq gerust met de woorden: 'Graaf jij maar door, ik zorg voor het geld. Ik heb nog een miljoen in het bestratingskrediet van Hoog Catharijne.' En zo geschiedde.

Archeologie en bouwhistorie

Aanvankelijk werkte Tarq alleen met vrijwilligers en dat betekende dat hij de eerste jaren ook het bouwhistorische werk erbij deed, zoals het onderzoek van het Catharijneconvent (1974-75). Het onderscheid tussen archeologie (onder de grond) en bouwhistorie (boven de grond) is vol-

gens hem in een bebouwde omgeving nauwelijks aan de orde is. 'Een kelder die je opgraft, is niets anders dan een kelder die onder een bestaand gebouw zit.' Dat wil niet zeggen dat een archeoloog alles van kappen af moet weten of een bouwhistoricus alles van grondlagen, maar er was in Utrecht vanaf W. Stooker (werkzaam bij de gemeente van 1917 tot 1957) een lange traditie van zowel ondergronds- als bovengronds onderzoek. Zo gaf Henk Dam aan Tarq al meteen de opdracht om de boerderijen op de Abstederdijk te fotograferen, in het besef dat het er 'allemaal bij hoort'. In 1975 kreeg Tarq met de komst van Frans Kipp een bouwhistoricus naast zich. Heel langzaam breidde het aantal medewerkers zich uit met veldtechnicus Ruud de Zwarte en tekenaar Ferry Kneefel. Daarnaast meldden zich veel mensen als vrijwilliger bij opgravingen of deden mee in 'de scherven-

club'. Dit was een groep enthousiaste mensen die op dinsdagavond op een zolder aan de Lange Nieuwstraat al het opgegraven materiaal uitzocht en plakte. Niet te onderschatten viel het aantal studenten dat zich in die tijd meldde als vrijwilliger of een veldstage deed. Die belangstelling had natuurlijk te maken met het Archeologisch Instituut dat de Utrechtse universiteit toen nog had.

Verrassingen op het Vredenburg

De zomer van 1976 zou menig Utrechter om twee redenen bij blijven: de langdurige hitte én de opgraving op het Vredenburg. Voorafgaande aan de bouw van het nieuwe Muziekcentrum waren daarvoor in de planning vijf maanden gereserveerd. Enkele jaren eerder had C. L. Temminck Groll (restauratiearchitect van de gemeente Utrecht) al een en ander onderzocht bij de verlaging van het plein. Het was natuurlijk bekend dat hier de restanten van de dwangburcht lagen, maar wat men nu in 1976 precies tegen zou komen, bleef nog een vraag.

De eerste echte verrassing was de vondst van het grafveld van het Johannieterklooster, dat hier gelegen had en dat in de 16e eeuw moest wijken voor de bouw van de dwangburcht. 'Er kwamen enorme kerels uit dat grafveld, velen wel 1,80 meter lang.' Gelukkig kwam er hulp van twintig studenten fysiotherapie, die met hun kennis de vele skeletten botje voor botje documenteerden.

Naast de fysiotherapeuten meldden zich andere groepen studenten en zelfs scholieren om mee te gra-



Vanuit de lucht is de opgraving op het Vredenburg uitstekend zichtbaar. Zowel de fragmenten van het Johanniterklooster als van kasteel Vredenburg zijn blootgelegd (augustus 1976).

□ FOTO TEAM ERFGOED GEMEENTE UTRECHT

ven. Op een gegeven moment werkten er ruim vijftig vrijwilligers achter de hekken op het plein, terwijl aan de andere zijde continu belangstellenden stonden toe te kijken. De architect van het nieuwe muziekcentrum Herman Herzberger kwam ook af en toe kijken, maar Tarq en Frans Kipp moesten veel moeite doen om hem bijzondere fragmenten op te laten nemen in de nieuwbouw. Hij stemde uiteindelijk in met de aanleg van een vijver waardoor een deel van een 16e-eeuws schietgat zichtbaar bleef. Maar een fraai 16e-eeuws keienstraatje redde het niet. De hoofdopzichter - die ook bij de garage Strosteeg had gewerkt - en de hoofduitvoerder, die destijds bij de schepen van Wijk C betrokken was, werkten zodanig mee, dat Tarq met zijn grote groep opgravers het terrein van west naar oost rustig kon afwerken. Maar toch was vijf maanden eigenlijk te weinig.

Een haven in Wijk C

In de jaren tachtig vond één van de grootste opgravingen in de binnenstad van Utrecht plaats. Een deel van Wijk C, bij de Jan Meijenstraat, werd in het kader van de stadsvernieuwing geheel vernieuwd. Deze opgraving duurde maar liefst 2,5 jaar en leverde

uiterst boeiende, nieuwe informatie op over dit deel van de stad. Er werd een reeks beschoeiingen aangetroffen, die elkaar snel opvolgden in tijd en stevigheid. Iedere keer als de archeologen een nieuwe beschoeiing vonden, was deze van mindere kwaliteit en het eindigde uiteindelijk met een soort slootbeschoeiing. Er moest hier een korte tijd een haven gefunctioneerd hebben, die vervolgens in de 12e eeuw door een overstroming was weggevaagd. 'Bij de Waterstraat vonden we nog een torenachtig gebouw, dan volgden al die beschoeiingen en dan nog een serie beschoeiingen voor elkaar en dan 40 meter schoon zand met een enkele scherf uit de 12e eeuw en verder niets.' Tarq vermoedt dat de haven te maken heeft gehad met de aanvoer van stenen voor de bouw van de kerken. Mede dankzij de andere opgravingen aan de Waterstraat (de Nederlandsche Bank) en bij de Lange Lauwerstraat is de noordelijke binnenstad één van de best onderzochte delen van de stad.

Archeologische rapportages

In 2001 ging Tarq met vervroegd pensioen. Inmiddels waren er meer archeologen en bouwhistorici in dienst gekomen, terwijl er nog steeds

veel vrijwilligers en tijdelijke krachten rondliepen. De groei van het aantal medewerkers betekende steeds opnieuw verhuizen: via een zolder aan de Lange Nieuwstraat, een kelder in de Voetiusstraat, een leeg kantoorgebouw aan de Burgemeester Reigerstraat en een verdieping boven het wijkbureau in de Bloemstraat naar uiteindelijk een monumentaal pakhuis in de binnenstad. Aan de Zwaansteeg werd in 1991 het Archeologisch en Bouwhistorisch Centrum, beter bekend als het Pandhuis, in gebruik genomen.

Tarq zelf groef al enige tijd niet meer op, maar besteedde veel tijd aan *Kerken Kijken*, *Open Monumentendag* en het over het voetlicht brengen van het onderzoekswerk. De kennis die de onderzoeken onder en boven de grond opleverden, verdienden het om onder een groot publiek verspreid te worden. Daartoe heeft een tijdlang ook de *Archeologische en Bouwhistorische Kroniek* gefunctioneerd, maar deze is 'onder zijn eigen gewicht bezwiken' aldus Tarq. Het schrijfwerk moest immers allemaal in de avonduren gebeuren en dat was voor de medewerkers op een gegeven moment te veel. Van 1988 tot en met 2005 heeft nog wel een provinciale archeologische kroniek gefunctioneerd, maar het lukte niet om de bouwhistorie hierbij onder te brengen, wat hij zeer betreurde. En na 2005 schakelde de archeologie vanwege de nieuwe wetgeving over op verplichte verslaglegging in de basisrapportages archeologie. 'Nuttig, maar niet echt lekker leesbaar', aldus Tarq.



Bij de Oudenoord is in 1984 een aantal pottenbakkersovens opgegraven en een groot aantal kuilen vol misbaksels. Deze foto geeft een goede indruk van de variëteit aan aardewerk dat hier omstreeks de 14e eeuw vervaardigd werd.

□ FOTO TEAM ERFGOED GEMEENTE UTRECHT

Bijzonder tufsteenfragment

Veertig jaar onderzoek heeft onmiskenbaar bijgedragen aan veranderde inzichten in de historie van de stad. Dat geldt in ieder geval de loop van de Rijn en de noordelijke Vecht. Daarnaast heeft de bouwhistorie een enorme kennis opgeleverd over de huizen in de binnenstad. Temminck Groll was begonnen met onderzoek naar middeleeuwse huizen, maar de kennis is sindsdien fors toegenomen. Ongekend is natuurlijk ook - volgens Tarq - de enorme, nieuwe kennis die de opgravingen in Leidsche Rijn over de Romeinse tijd en de vroege Middeleeuwen hebben opgeleverd.

Zelf denkt hij graag terug aan de vondst van een 11e-eeuws tufsteenfragment van een kerk op het Vredenburg. Op dat moment wist men niet hoe dit te plaatsen, want de Johannieters kwamen pas vanaf 1251 in de geschriften voor. Jaren later kwam Marietje van Winter tot de conclusie dat de Johannieters er al voor 1122 geweest moeten zijn. Daarmee was aangetoond dat bij de verlening van het stadsrecht in 1122 al een Johannieterklooster met hospitaal aanwezig was.² En daarmee werd het UMC meteen het oudste ziekenhuis van

Nederland: terug gaand via het AZU aan de Catharijnesingel, de Lange Jufferstraat, de Lange Nieuwstraat (het Catharinagasthuis) naar het klooster op het Catharijneveld (het latere Vredenburg) en de verlening van het stadsrecht.

Van opgraver tot papierschuiver

Terugkijkend op 40 jaar archeologie vindt Tarq dat hij zelf 'in de mooiste tijd' heeft mogen werken. Zeker in de jaren negentig stond het werk, wat hem betreft op een hoogtepunt. De opgravingen in Leidsche Rijn leverden spectaculaire informatie op, de *Cultuurhistorische effectrapportage* werd in Utrecht 'uitgevonden' als instrument voor het integreren van cultuurhistorische waarden in ruimtelijke plannen en al het onderzoek - bouwhistorisch en archeologisch - geschiedde geheel onder eigen verantwoordelijkheid van de gemeente zelf. Daarna zag hij met lede ogen hoe met de invoering van de Malta-wetgeving het werk langzaam maar zeker werd afgebroken. Het principe uit die wet - 'de verstoorder betaalt' - bracht ook een hele serie wetten en regels met zich mee, een marktwerking met commerciële opgra-

vingsbureaus en een voornamelijk controlerende taak voor de gemeentelijke archeologen. 'Veel gemeentelijke collega's zijn gedegradeerd tot een soort papierschuivers', constateert Tarq met enig misnoegen. 'Die hele commercialisering, ik zie er niets in, maar dan ook helemaal niets. Archeologisch onderzoek blijft in mijn ogen een publieke taak, het is geen markt.' Toch hoopt hij dat op den duur de wal het schip zal keren. 'Het is net als met de marktwerking in de zorg. Het is helemaal niet efficiënt, het brengt alleen maar verambtelijking met zich mee en het is zonde van het geld dat veel beter aan de inhoud besteed kan worden.' Toch wil hij het verleden niet alleen rooskleurig afschilderen: 'Toen ik kwam, kon er echt wel wat verbeterd worden. Ik was een echte pionier en moest alles zelf uitvinden. Maar geleidelijk aan doe je ervaring op en wordt de kwaliteit van de opgravingen beter. En met de komst van andere archeologen en bouwhistorici hebben we in Utrecht echt een professionele organisatie opgebouwd.'

Noten

- 1 Beide kandidaten zijn later uitstekend terecht gekomen en hebben een glanzende carrière gemaakt
- 2 Winter, J.M. van, 'De Heren van St. Catharijne te Utrecht', in: Willem Frijhoff en Minke Hiemstra (redactie) *Bewogen en Bewegen. De historicus in het spanningsveld tussen economie en cultuur [...]* (Tilburg 1986) 349-364.



De koeienhal van de Veemarkthallen aan de Sartreweg op de eerste veemarkt na de opening, 15 januari 1970.

□ FOTO PERSBUREAU 'T STICHT | SPAARNESTAD FOTOARCHIEF, HET UTRECHTS ARCHIEF,
COLLECTIE BEELDMATERIAAL

Handelen in een geur van vee, mest en sigaren

De Utrechtse veemarkt aan Croeselaan en Sartreweg, 1928 - 2012

Meer dan 500 jaar lang had Utrecht een wekelijkse veemarkt, eerst op de Neude, daarna op het Vredenburg en aan de Croeselaan en vanaf 1970 aan de Sartreweg. Daar viel dit voorjaar definitief het doek. Waar ooit het handjeklap klonk, komt een nieuwe woonwijk.

Anka van Voorthuysen
Zelfstandig journalist.

Het Vredenburg is natuurlijk het bekendste en grootste marktterrein van Utrecht. Daar vond meer dan 350 jaar lang de handel in vee plaats, middenin de stad. Maar in 1928 moesten de boeren en handelaren er weg. De gemeentebestuurders vonden de stank en overlast die met de handel in koeien en varkens gepaard ging, niet passen in het 'moderne stadscentrum' dat hen voor ogen stond. Het transporteren van een koe aan een touw ging ook slecht samen met het toenemende gemotoriseerde verkeer in het centrum, stelde het stadsbestuur. De veemarkt moest verhuizen. Aan de Croeselaan was veel ruimte. De handel kreeg er een flink plein met metalen balies om de dieren aan vast te binden. Er was een overdekt gedeelte, ruimte om te parkeren en dieren uit- en in te laden, er waren enkele stallen en natuurlijk goede horecavoorzieningen. De veehandelaren, veelal herkenbaar aan hun stofjas, pet en wandelstok, verlieten de binnenstad en zetten hun werk voort aan de Croeselaan.

Geschraap van wegglijdende hoeven

Het was even wennen op de nieuwe locatie. Aan het Vredenburg zat de markt in het hart van de stad: volop horeca, winkels en vertier, ook voor de vrouwen van de veeboeren, die vaak meekwamen voor de gezelligheid en om in de stad inkopen te doen. De nieuwe markt aan de Croeselaan kende niet de 'natuurlijke' gezelligheid van



het stadscentrum, maar ook daar waren vanaf het begin een goede kop koffie en een borreltje te krijgen. En het nieuwe terrein was veel ruimer van opzet en een stuk praktischer dan het Vredenburg.

Een marktdag begon vroeg aan de Croeselaan: 's ochtends rond vijven werden de eerste veewagens al gelost en hoorden omwonenden gehinnik en geloei en het geschraap van wegglijdende hoeven op de keien. Veetransporteurs als de in Utrecht bekende Lambertus Kassing haalden met handkarren en veewagens het vee bij de

Veemarkt op het Vredenburg, ca 1905 - 1910; op de achtergrond de Kornbeurs (links) en de Fruithal (rechts).

□ HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

boeren op en brachten het naar de veemarkt. Daar stonden de veedrijvers al klaar. Ze haalden het vee uit de wagens en bonden de dieren op het voorplein of in de hal aan de juiste balie. De meeste boeren hadden een vaste plek met een eigen naamplaatje. Maar eerst moesten de dieren langs de 'bekkenbreker', een veearts die een dier controleerde op blaren of andere ziektes.

Er was handel in 'vee voor het leven' en 'vee voor de dood'. Die eerste categorie werd verkocht als melkvee, of, als het stieren betrof, voor de fok. Voormalig veehandelaar Joop Tieland: 'De melkkoeien moesten goed tonen. De staarten werden op de markt nog even gewassen en de uiers werden ingesmeerd met een middel-tje waardoor ze er goed doorbloed en rozig uitzagen.' Het 'levende vee' stond meestal binnen en op stro, dat zag er beter uit. Het oppoetsen van uiers en staarten was werk voor de veedrijvers. Zij kregen hun loon deels in natura: ze molkten de koeien en verkochten de melk aan de fabriek. Er waren verschillende melkfabriekjes in de



Veehandelaren met enkele prijswinnende runderen op het terrein van de veemarkt (Croeselaan) te Utrecht 1961, met tweede van rechts vleesgrossier Henk Hennevelt en geheel rechts Arend van Amerongen.

□ HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

stad, bijvoorbeeld aan de Adelaarstraat, de Obrechtstraat en het Vissersplein. De 'doodskoeien' stonden buiten in weer en wind. Bij die beesten telde alleen het aantal kilo's vlees dat overbleef na de slacht.

Handjeklap in stofjassen

Tineke Hennevelt ging als kind vaak met haar vader Henk Hennevelt mee naar de Croeselaan. Hennevelt handelde daar met compagnon Arend van Amerongen, onder de naam HEAM. 'Mijn vader pakte zo'n koe bij het borstbeen, legde z'n andere hand om het achterlijf, en dan wist ie precies hoeveel 'levend gewicht' zo'n koe had', herinnert Tineke zich. 'Dan rekende hij even en wist hij

hoeveel kilo vlees hij zou overhouden.' Was dat interessant genoeg, dan volgde een knik naar de boer en klonk het: 'Vraag je d'r voor?'. Als het bedrag in de buurt kwam van wat hij wilde betalen, kon het loven en bieden, het bekende handjeklap, beginnen. 'Dat duurde wel een minuut of vijf, tien. Er stond altijd zo'n bundeltje mannen omheen te kijken. Het was natuurlijk een soort spel. Ze moesten een beetje in het midden uitkomen en als het klaar was zei de boer "geluk ermee"'. Als de zaak beklonken was, knipte Hennevelt met een klein schaar-tje z'n initialen in de koeienvacht, zodat de transporteurs wisten welke dieren ze na afloop van de markt voor hem mee moesten nemen. De transporteurs leverden het gekochte vee na afloop van de markt af bij het abattoir aan de Amsterdamsestraatweg. Als de dieren niet meteen verwerkt konden worden, kregen ze een plek in de stallen bij het slachthuis. Werd er wel meteen geslacht, dan verkocht de handelaar het vlees door aan een slager. Soms werd het slachtvee ook even 'geparkeerd' in een weiland van de veehandelaar.

Geldstapel onder jeneverglas

Goede horeca was belangrijk voor de veehandelaars: lekker eten en een borrel-tje hoorden bij de marktdag. Rondom het Vredenburg waren natuurlijk talloze restaurants en cafés, maar ook aan de Croe-

Veemarkten door de eeuwen heen

Pluimvee, paarden en klein vee werden tot in de 20e eeuw allemaal op eigen markten verhandeld. Straatnamen in het centrum (Ganzenmarkt, Varkensmarkt, Paardenveld) herinneren daar nog aan.

Bij de wekelijkse veemarkt ging het vooral om de handel in runderen. Die vond plaats op diverse locaties in de stad: tot 1582 op de Neude, van 1582 tot 1928 op het Vredenburg, van 1928 tot 1970 aan de Croeselaan en van 1970 tot 2012 aan de Sartreweg.

Zowel op het Vredenburg als later op de Croeselaan was er op maandag paardenmarkt. De grote veemarkt vond plaats op zaterdag. In 1961 veranderde dat door een nieuw arbeidstijdenbesluit, dat bij wet het maximum aantal arbeidsuren regelde. Het abattoir ging toen op zaterdagmiddag dicht en de veemarkt verhuisde naar de donderdag. De automarkt ging van de donderdag naar de dinsdag.



Laatste zaterdagse veemarkt aan de Croeselaan, 18 november 1961.

□ FOTO PERSBUREAU 'T STICHT | SPAARNESTAD FOTOARCHIEF, HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

selaan konden de handelaren in meerdere zaken terecht. Eén van de bekendste etablissementen was *maresca*, een samenvoeging van *markt*, *restaurant*, *café*. Daarnaast waren de cafés *Het Paviljoen* en *De Veestallen* *nv* geliefd.

De meeste veehandelaren bezochten niet alleen de markt in Utrecht, maar handelden ook in steden als Zwolle en Leeuwarden. De Utrechtse veemarkt stond in die tijd onder handelaren bekend vanwege de prima erwtensoep. In Zwolle was de horeca befaamd vanwege de lekkere kleine karbonaadjes, die er op twee sneden brood werden geserveerd.

Er werd flink gegeten en ingenomen door de handelaren, herinnert Ries Moonen zich. Zijn vader was jarenlang gerant, bedrijfsleider, van de drie horecagelegenheden rond het Veemarktterrein aan de Croeselaan. Ries hielp als jongen mee in de keuken, zeker op de drukke marktdagen. 'Het moest voor de veeboeren goed eten zijn. Kwaliteit,

geen liflafjes. Er werd altijd veel erwtensoep gemaakt, stevige uitsmijters en goede biefstukken. En natuurlijk goede koffie.'

De zaken werden traditiegetrouw afgehandeld in het café, onder het genot van een glaasje jenever of een brandewijntje met suiker. De stapels papiergeld lagen onder de glaasjes. De handel ging tot in de jaren zeventig van de vorige eeuw voornamelijk handje contantje. Elke veehandelaar had een grote leren portefeuille, die met een zilveren ketting aan zijn pak bevestigd was. Het was altijd een levendige boel tussen de veehandelaren, zegt Ries Moonen. Veel praten, lachen, eten en drinken. 'Een goede

sfeer, wel wat ruiger en rumoeriger dan in een doorsnee café. Maar altijd prettig. Iedereen kende elkaar.' Hij typeert de veehandelaren als traditioneel. 'Iedereen had zijn vaste plek in het café en ze werden aan tafel bediend. De obers waren vaak oudere mannen, altijd keurig in zwart pak.' Het café rook op marktdagen naar sigaren, koffie, eten. 'Maar altijd ook die typerende geur van de veemarkt. Stro, mest, vee, die lucht bleef de hele week een beetje hangen.'

Tijdens de bijna 50 jaar dat de veemarkt aan de Croeselaan zat, maakte de handel een enorme groei door. Utrecht had een goede naam in het wereldje. In 1965 waren er zeventien veemarkten in Nederland en die van Utrecht stond wat omzet betreft op de vierde plaats. In 1969 werden er op de Croe-

Handel in kalveren, pinken en schapen aan de Sartreweg, midden jaren tachtig

□ FOTO'S JAN KEES CASTEELIN. HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL



selaan 105.737 runderen aangevoerd, 66.884 varkens en biggen, 39.896 schapen, bokken en geiten en 21.457 paarden. De markt was economisch van groot belang voor de stad. Naast de handel in vee stonden er ook kramen met aanverwante koopwaar zoals aardappels, prikkeldraad, gereedschap en geneesmiddelen. Boeren en vooral hun echtgenotes gaven op een marktdag heel wat geld uit in de winkels en horeca in de rest van de stad.

Overdekt aan de Sartreweg

Ondanks het economische succes besloot de gemeente Utrecht dat de veehandel weer moest verhuizen. De Jaarbeurs - van minstens even groot economisch belang voor



Paardenmarkt aan de Croeselaan, jaren dertig

□ FOTO NEDERLANDSE SPOORWEGEN, COLLECTIE DE PATER. HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

de stad - wilde uitbreiden langs de Croeselaan. De veemarkt verdween dit keer echt uit het centrum en er kwam een nieuw complex aan de Sartreweg, in de Voorveldsepoolder aan de oostkant van de stad. Net als bij de eerdere verhuizing van Vredenburg naar Croeselaan in 1928 was er sprake van meer ruimte en betere voorzieningen en net als toen was het weer wennen aan de nieuwe

omgeving. Logistiek gezien waren de nieuwe Veemarkthallen een duidelijke vooruitgang: er waren voldoende parkeerplaatsen en de hele veemarkt werd ondergebracht in hallen, zodat niemand meer in de regen hoefde te staan. Maar waar de oude locatie volgens een publicatie van het bureau voorlichting van de gemeente 'gezellig, met hoge bomen omzoomd, wat morsig, rommelig, gemoedelijk en sfeervol' was, moest het nieuwe complex het aanvankelijk doen met kwalificaties als 'klinisch en uitgestrekt' en 'ingericht op zo groot mogelijke efficiency'.

Toch gold het complex al snel als de mooiste veemarkt van het land. De marktmeeester, de veearts, de banken, de politie: ze hadden allemaal een eigen kantoortje. De ruimtes waren slim ingedeeld met een apart keuringsgebouw, aparte laadperrons voor runderen en kleinvee en een was- en ontsmettingsplaats voor veeauto's. Vergeleken met de Croeselaan was er sprake van luxe aan de Sartreweg, voor mens en dier: een grote garderobe, voldoende toiletten en drijfhekken voor de dieren. Maar, zo vond een enkeling, de 'romantiek' was verdwenen. Het handje contantje maakte in Voordorp plaats voor (veiliger) betaling met cheques. En had aan de Croeselaan iedereen nog zijn eigen favoriete café, aan de Sartreweg bleef alleen Maresca over: grootschalig, met 1.500 zitplaatsen.

De nieuwe veemarkt was een economisch succes. De drie op de markt gevestigde ban-

De automarkt

De veemarkt en de automarkt functioneren tientallen jaren in elkaars nabijheid. Aanvankelijk zat de automarkt op het Vredenburg en het Paardenveld, maar een paar jaar na de verhuizing van de veemarkt naar de Croeselaan gingen de autohandelaren ook die kant op. De Utrechtse automarkt is altijd de grootste van Nederland geweest. De autohandel verhuisde tegelijk met de veehandel naar de Sartreweg. Zoals er op de veemarkt ook gereedschap, klompen en agrarische benodigdheden werden verkocht, zo was er ook bij de automarkt aanverwante handel in bijvoorbeeld velgen, automatten en audioapparatuur.

De Utrechtse autohandel werd in de jaren zeventig internationaal. Er kwamen Afrikaanse handelaren, die oude Nederlandse wagens kochten om naar Afrika te transporteren. Na de val van de Muur in 1989 waren het Oost-Europeanen die op Westerse auto's afkwamen. In 1991 liep de autohandel uit de hand. Handelaren hadden er een gewoonte van gemaakt om al dagen tevoren naar Utrecht te komen en ze veroorzaakten veel overlast. Auto's stonden in aangrenzende buurten geparkeerd, de handelaren sliepen in hun auto en een enkeling kraakte een tuinhuisje. De omgeving vervuilde, omdat de bosjes als sanitair werden gebruikt. Na klachten uit de buurt en onderzoek werd de automarkt vier maanden verboden. Daarna hield iedereen zich min of meer aan nieuwe afspraken tussen politie, handel en gemeente. Er mochten maximaal 1.500 auto's worden verhandeld op een dag.



Automarkt op het Veemarktplein (Croeselaan), tweede helft jaren zestig

□ FOTO GAU. HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

ken hadden begin jaren zeventig een gezamenlijke dagomzet van tussen de 7 en 8 miljoen gulden. Het nieuwe complex bood daarnaast onderdak aan allerlei andere activiteiten, die ook geld opleverden. De Veemarkthallen waren populair bij organisatoren van beurzen: goedkoper dan de Jaarbeurs, centraal in het land, pal aan de snelweg en met voldoende parkeergelegenheid. Ook als er geen veemarkt was, was het druk aan de Sartreweg, zeker in het weekend was er vaak iets te doen. Vlooiemarkt, paranormaal-beurs, concours hippique, Kerstland, hondententoonstellingen, exposities van landbouwwerktuigen: jaar na jaar keerden ze terug en trokken tienduizenden (betalende) bezoekers. De gemeente organiseerde er massale inentingscampagnes en de universiteit liet honderden studenten er examen doen. Toch was eigenlijk na een paar jaar al duidelijk dat de veemarkt hier tijdelijk zou zitten, al wist niemand hoe kort of lang dat zou duren. Voor de gemeente gold de omgeving van de Sartreweg vooral als een geschikte locatie voor woningbouw.

Woningen in plaats van koeien

Na een aantal goede jaren veranderde de veehandel sterk van karakter. De rol van de kleine zelfstandigen in de branche raakte uitgespeeld. Slagers verdwenen, supermarkten en grote slachterijen namen hun plaats in. Ernstige veeziekten als blauwtong en vooral mond- en klauwzeer verlamden de handel. Tijdens de mkz-crisis (2001) moesten veel veemarkten sluiten. In Utrecht ging de handel na de crisis door, maar wel in afgeslankte vorm.

Ondanks uitgebreide protesten van veehandel en andere betrokkenen ging de Utrechtse gemeenteraad in september 2008 akkoord met sluiting van de vee-

Dierenmishandeling

Af en toe werden veehandelaren beschuldigd van dierenmishandeling. Actualiteitenrubriek *Twee Vandaag* liet in 2006 beelden zien die met een verborgen camera waren gemaakt op de Utrechtse veemarkt. Te zien is hoe een handelaar een dier stroomstoten geeft met een zogeheten prikkelstok, om het dier een wagen in te krijgen. Ook is er ziek vee te zien. Het verhandelen van 'wrak vee' was verboden, maar er slipte weleens een zogenoemde 'worstkoe' tussendoor, zegt voormalige veehandelaar Tieland. Er zal wel eens wat gebeurd zijn, zeggen betrokkenen uit die tijd, maar het waren uitzonderingen. Een leek schrikt al snel, zegt een voormalige veehandelaar: 'Als een dier een wond aan een poot heeft, lijkt het snel ernstig, door het bloed. En bij een tekort aan magnesium zakt een koe door de poten, de melkziekte noemen ze het ook wel, maar zo'n beest is snel weer bij.'

markt. De oostkant van de stad is populair, er is vraag naar woonruimte, het veemarktterrein biedt veel kostbare hectare bouwgrond. De vaste huurders van de hallen moesten een andere plek zoeken voor hun activiteiten. Wat er over was van de Utrechtse veehandel, verhuisde naar De Raaphof in Bunnik en in maart 2012 vond er voor het laatst een automarkt plaats aan de Sartreweg. Ook al is de woningmarkt inmiddels aanmerkelijk minder hectisch, Utrecht zet door met de plannen voor een nieuwe wijk Veemarkt. Deze zomer gaan de eerste kavels in de verkoop. Er moeten uiteindelijk 550 woningen komen.

Met speciale dank aan Tineke Hennevelt, Joop Tieland en Ries Moonen.

Bronnen

AVRO *Twee Vandaag*, 24 augustus 2006: www.een-vandaag.nl/binnenland/30979/dierenmishandeling_op_veemarkt

Brugman, Jan, Hans Buiter en Kaj van Vliet, *Markten in Utrecht, van de vroege middeleeuwen tot nu* (Utrecht 1995).

Utrechts Nieuwsblad en *Algemeen Dagblad*, diverse jaargangen.

Veemarkt van eeuw tot eeuw. Uitgave ter gelegenheid van 25 jaar Veemarktcomplex Voordorp. (Utrecht: gemeente Utrecht, 1995).

Zwiep, K. van der, *De Utrechtse Veemarkt, in kort bestek* (Utrecht: Bureau voorlichting gemeente Utrecht, 1970).

De Willem Arntsz Stichting als voorbeeld van humane krankzinnigenzorg

De Utrechtse hoogleraar Schroeder van der Kolk was begin 19e eeuw voorloper in de vernieuwing van de Nederlandse krankzinnigenzorg. In een lijvige studie plaatsen Joost Vijselaar en Timo Bolt zijn werk in de intellectuele en maatschappelijke context van zijn tijd. Hun uitvoerige reconstructie is verhelderend, maar lijkt de bestaande geschiedschrijving eerder te onderschrijven dan een geheel nieuw perspectief te bieden.

De stad Utrecht speelde midden 19e eeuw een bijzondere rol in de Nederlandse krankzinnigenzorg. Het uit 1461 daterende dolhuis van de Willem Arntsz Stichting werd in de jaren 1830-1831 ingrijpend gerenoveerd. De leefomstandigheden van de patiënten verbeterden en deze geneeskundige instelling werd een voorbeeld voor andere inrichtingen. De voorhoederol was grotendeels te danken aan geneesheer Jacobus Ludovicus Conradus Schroeder van der Kolk (1797-1862), vanaf 1827 tot zijn dood hoogleeraar anatomie en fysiologie aan de medische faculteit van de Utrechtse Universiteit en regent van het gesticht. In zijn rectoraatsrede (1837) stelde hij de verwaarlozing van krankzinnigen in Nederland aan de kaak en pleitte hij voor een humane behandeling zoals die plaatsvond in het vernieuwde Utrechtse gesticht. Bij de rijksoverheid vond hij gehoor, waardoor hij ook op landelijk niveau een pioniersrol ging vervullen: als adviseur van de regering, als instigator van de Krankzinnigenwet (1841) en als inspecteur van het overheidstoezicht op de krankzinnigenzorg.

Benadering via omwegen

Het 550-jarig bestaan van ggz-organisatie Altrecht (waarin de Willem Arntsz Stichting is opgegaan) in 2011 en Schroeder van der Kolk's 150^e sterfjaar in 2012 waren mede aanleiding voor de Utrechtse historici Joost Vijselaar en Timo Bolt om een lijvig boek over zijn leven en werk te schrijven. Ze belichten vooral zijn verdiensten voor wat later psychiatrie ging heten en in mindere mate zijn baanbrekende werk op



J.L.C. Schroeder van der Kolk, litho van P.W. van de Weijer naar een tekening van Jan Hendik Neuman uit ca. 1848, afkomstig uit de *Utrechtse Studenten Almanak* van 1849.

□ HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

het gebied van de pathologische anatomie en neurologie. Bij gebrek aan persoonlijke gegevens over Schroeder van der Kolk is het boek niet zozeer een biografie als wel een rond zijn persoon verhaalde geschiedenis van de ontwikkeling van de krankzinnigenzorg en geneeskunde tussen 1800 en 1860. Zij benaderen Schroeder van der Kolk grotendeels via omwegen. Uitvoerig beschrijven ze het Friese patricische milieu waarin hij opgroeide, de culturele en intellectuele ambiance en zijn leermeesters in Groningen waar hij geneeskunde studeerde, de kringen en genootschappen waarin hij verkeerde, de mensen die hem beïnvloedden, de instellingen waarin hij werkzaam was (het Amsterdamse Buitengasthuis, de Willem Arntsz Stichting, de Utrechtse Universiteit en de Inspectie van de Krankzinnigengestichten) en de inhoud van zijn voordrachten en publicaties.

Boekbespreking

Joost Vijsselaar en Timo Bolt, *J.L.C. Schroeder van der Kolk en het ontstaan van de psychiatrie in Nederland*. Amsterdam, Boom, 2012. ISBN 978 9461055620. 520 pagina's, € 34,90.

In feite relativeren Vijsselaar en Bolt de betekenis van Schroeder van der Kolk door te laten zien dat zijn opvattingen en activiteiten aansloten en voortbouwden op bredere en al langer bestaande intellectuele en maatschappelijke trends. Zo verbond hij zijn protestantse geloofsovertuiging met verlichtingsidealen en zijn wetenschapsbeoefening met maatschappelijk engagement. Hij was pleitbezorger van een door wetenschappelijke kennis geschraagd beschavingsoffensief en van een brede, antropologische invulling van het vak geneeskunde, waarin de eenheid van geest en lichaam centraal stond.

Beperkte vernieuwing

Vijsselaar en Bolt suggereren dat hun boek in vergelijking met de bestaande studies een nieuw en vollediger beeld geeft van de 19e-eeuwse geschiedenis van de Nederlandse krankzinnigenzorg. Het gangbare idee is dat de modernisering van de krankzinnigenzorg in ons land later op gang kwam en minder ingrijpend was dan in de omliggende landen. Daar verrezen, anders dan in Nederland, tal van nieuwe gestichten op het platteland en vond een nieuwe behandelwijze, de morele therapie, ingang. Afgezien van de vraag of zij de bestaande geschiedschrijving niet wat te eenzijdig weergeven en of hun kritiek daarop helemaal terecht is, maken Vijsselaar en Bolt hun pretentie niet helemaal waar. Hun beeld van de ontwikkeling van de Nederlandse krankzinnigenzorg is zeker vollediger en genuanceerder, vooral dankzij de uitvoerige beschrijving van een al rond 1800 bestaande min of meer breed gedragen vernieuwingsdrang. Die bestond zowel in regeringskringen en de pers als onder medici, filantropen en regenten van charitatieve instellingen. Nederland bleef in dit opzicht niet achter bij het hervormingsstreven in landen als Groot-Brittannië, Frankrijk en Duitsland. Ook waren de gerenoveerde krankzinnigengestichten in vergelijking met die in het buitenland niet zo slecht als sommige Nederlandse geneeskundigen - wellicht vanuit een strategie om meer middelen te verwerven - het publiek wilden doen geloven. Bovendien gold het enige compleet nieuwe gesticht, Meerenberg in Bloemendaal, als een van de beste in Europa.

Tegelijkertijd laten Vijsselaar en Bolt zien dat van de ambitieuze ideeën en initiatieven maar weinig terecht kwam. De modernisering van de Nederlandse krankzinnigenzorg bestond uit pragmatische en beperkte aanpassingen van de bestaande stadsgestichten, waardoor de kosten binnen de perken bleven. In die zin bevestigen zij grotendeels de gevestigde interpretatie die

wijst op de kloof tussen ideaal en praktijk. Het was juist Schroeder van der Kolk die bewust, inschattend van wat gegeven de omstandigheden mogelijk was, de grootse hervormingsplannen inwisselde voor een meer bescheiden en pragmatische aanpak. Ook droeg hij nauwelijks bij aan de wetenschappelijke ontwikkeling van het vak psychiatrie en de psychiatrische beroepsvorming.

Zo gezien is de karakterisering door andere historici van de veranderingen in de Nederlandse krankzinnigenzorg als 'halfslachtig' niet zonder grond. Het vernieuwingsstreven werd steeds weer gefnuikt. Er was te weinig geld, de geneeskundigen hadden in veel gestichten nauwelijks iets te vertellen en er waren juridische belemmeringen. Bovendien ontbrak het aan daadkracht en macht van de centrale overheid tegenover zowel de provinciale en gemeentebesturen als tegenover plaatselijke regentencolleges en armenbesturen. In dit opzicht is het verschil tussen de bevindingen van Vijsselaar en Bolt en de bestaande geschiedschrijving minder groot dan zij suggereren.

Mooi beeld, wijdlopige tekst

Het boek is fraai uitgegeven met tal van illustraties, maar het betoog van Vijsselaar en Bolt had wel bondiger gekund. De vele uitwijdingen, herhalingen en citaten maken het boek wat langdradig en doen de leesbaarheid soms geweld aan. Dit geldt vooral voor de hoofdstukken over de wetenschappelijke opvattingen en het medisch onderzoek van Schroeder van der Kolk. Op een gegeven moment is het de lezer wel duidelijk dat hij met zijn geloof in de werking van een bijzondere levenskracht een aanhanger van het vitalisme was; dat hij hardnekkig in het bestaan van een onstoffelijke en onsterfelijke ziel geloofde; dat hij zich principieel keerde tegen het materialistische reductionisme in de natuurwetenschappelijke geneeskunde en dat hij tegelijkertijd een internationaal vermaarde pionier op het gebied van de pathologische anatomie en neurologie was. Een ander manco van dit boek is dat een register ontbreekt.





Portret van Jo Valeton door J.G. Gerstenhauer Zimmerman (1912). Dit portret hangt in de Senaatszaal van het Academiegebouw.

□ COLLECTIE UNIVERSITEITSMUSEUM

Met hoofd én hart

J.J.P. Valeton en de Utrechtse theologie

In januari van dit jaar besloot de Universiteit Utrecht om te stoppen met de opleiding theologie. Daarmee komt niet alleen een einde aan bijna 400 jaar godgeleerde studie, maar ook aan een eeuwenlange betrokkenheid bij het Utrechtse stedelijke leven. Een voorbeeld van de intense relatie die de theologie lange tijd heeft gehad met de stad is de oud-testamenticus J.J.P. Valeton, die dit jaar precies 100 jaar geleden overleed.

Josué Jean Philippe ('Jo') Valeton werd op 14 oktober 1848 geboren te Groningen in een hugenootse familie. Zijn vader was een orthodox protestantse hoogleraar Hebreeuws aan de Groningse universiteit en het was duidelijk dat ook Jo na het gymnasium aan de universiteit zou gaan studeren. Hij begon zijn studie theologie in 1865 in Groningen, maar na twee jaar verruilde hij deze stad voor Utrecht. Valeton werd lid van verschillende studentengezelschappen en maakte vrienden voor het leven. Hij promoveerde in 1871 op een proefschrift over het Bijbelboek Jesaja, waarmee zijn voorliefde voor het Oude Testament tot uitdrukking kwam. Een jaar later werd hij in Varik (bij Tiel) door zijn vader als predikant bevestigd en trouwde hij met Anna Christiana Voorhoeve.

In 1875 werd Valeton predikant in Bloemendaal, maar al in 1877 kreeg hij de Groningse leerstoel Hebreeuws aangeboden als opvolger van zijn vader. Een paar dagen later echter meldde Nicolaas Beets zich in de Bloemendaalse pastorie om Valeton namens de Utrechtse godgeleerde faculteit te vragen of hij bereid was in de stad van zijn studie hoogleraar te worden. Dat trok hem veel meer dan Groningen, waar hij nooit helemaal gelukkig was geweest en zich zelfs geïsoleerd had gevoeld. Op 8 december 1877 stond Valeton, 29 jaar oud, dan ook op het Utrechtse kathedraal om daar zijn inaugurele rede uit te spreken over *De Israelitische letterkunde als onderdeel der christelijke theologie*. Als oud-testamenticus voelde hij zich zijn hele leven

in zijn element. 'Ik heb bij Oud-Israël ter schole gegaan', zo formuleerde hij het zelf in de rede die hij in 1898 hield als rector magnificus van de universiteit. Eén van zijn beste vrienden, de Groningse hoogleraar Is. van Dijk, schreef bij Valetons dood in de *Groene Amsterdammer*: 'Het Oude Testament was zijn *tabernaculum vitae*, hij kende het als weinigen'. Daar had hij zijn 'ten-ten opgeslagen'.

Ophef over 'Een nieuw begin'

Valeton was benoemd aan de faculteit godgeleerdheid, maar dat was niet vanzelfsprekend. Na de grondwet van 1848 moesten er op allerlei terreinen nieuwe wetten worden gemaakt. In het debat over een nieuwe wet op het hoger onderwijs werd de theologie een hevig twistpunt. In de eerste plaats was er onenigheid over de vraag of de theologie eigenlijk wel een wetenschap was of kon zijn. De vraag of iets wetenschap is hangt samen met bewijsbaarheid en dat was met betrekking tot de godsvraag een belangrijk probleem. Ten tweede waren er binnen de theologie zelf ontwikkelingen die duiden op een heroriëntatie. Een nieuwe Bijbelwetenschap, die sinds de late 18e eeuw in Duitsland was opgekomen, interpreteerde de Bijbel als een historische tekst die met geschiedkundige en taalkundige criteria benaderd moest worden. Deze nieuwe wetenschappelijke benadering werd aangeduid met de term modernisme, een stroming waar men in het orthodoxe Utrecht niet veel van moest



J.J. van Oosterzee (1817-1882), hoogleraar theologie van 1862 tot 1882, vertegenwoordiger van de apologetische richting. Zijn dood zag Valeton als 'een nieuw begin' voor de Utrechtse theologie. Gravure door Smeeton Tilly voor *Eigen Haard*, 1880.

□ HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

hebben. Ten slotte speelde de vraag of aan een Rijksuniversiteit wel predikanten moesten worden opgeleid. Het gevolg van dit alles was dat er voorstellen circuleerden - onder meer van de bekende Utrechtse filosoof, jurist en theoloog Cornelis Opzoomer (1821-1892) - om de theologische faculteiten om te vormen tot faculteiten godsdienstwetenschappen. Die

voorstellen haalden het niet, mede door een krachtige lobby vanuit de Utrechtse theologische faculteit. Wel verschoof met de *Wet op het Hoger Onderwijs* van 1876 de predikantenopleiding naar nieuw te benoemen zogenaamde kerkelijk hoogleraren. Valetons benoeming in 1877 werd eigenlijk al meteen onderdeel van een richtingenstrijd. Zijn oudere col-



Valeton, ongeveer 45 jaar oud, ca 1893.

□ COLLECTIE UNIVERSITEITSMUSEUM

lega's J.I. Doedes (1817-1897) en J.J. van Oosterzee (1817-1882) behoorden tot de zogenaamde apologetische richting, die zich vooral keerde tegen de modern-wetenschappelijke benadering van de Bijbel die volgens hen zou leiden tot ongelooft. Zij verdedigden daarom ook een meer letterlijke benadering van de Bijbel en dat leidde in 1882 tot een kleine rel.

De opschudding ontstond naar aanleiding van Valetons openingsrede bij het nieuwe studiejaar. Zoals veel collega's was hij gewoon bij het begin van het studiejaar de studenten toe spreken, vaak in de vorm van een meditatie over zijn vakgebied. Die werden dan gedrukt en uitgegeven. Deze keer had hij zijn rede de titel *Een nieuw begin* meegegeven. Dat 'nieuwe begin' had drie betekenissen. Ten eerste bedoelde hij gewoon het nieuwe studiejaar. In de tweede plaats verwees de titel naar de sloop van een gebouwtje dat al sinds de 17e eeuw bovenop de omgang van de pandhof was gebouwd, tegen de kapittelzaal aan. Dat gebouwtje was sinds jaar en dag de plaats waar de theologi-

sche colleges werden gegeven en het stond bekend als de Hongaarse Kapel. Maar er was nog een derde betekenis in de titel van de openingsrede, namelijk de dood van zijn collega J.J. van Oosterzee. Het werd nogal ongepast gevonden om in dit verband te spreken van een nieuw begin, maar het verwees wel naar de gedachte van Valeton dat met het overlijden van Van Oosterzee nu een positievere houding tegenover de moderne wetenschappelijke Bijbelstudie mogelijk werd.

Ethisch, 'halfslachtig' geloof

Valeton zelf was geen modernist *pur sang*, maar hij nam de moderne Bijbelwetenschap wel serieus. Daarnaast behoorde hij tot de zogenoemde ethische richting. Die stroming keerde zich niet af van het moderne wetenschappelijke denken, maar wilde als het ware hoofd en hart verzoenen. Zij zagen de mens als een wezen dat zich vrijelijk tot God kon wenden en zo kon komen tot een persoonlijke omgang met deze God. Omdat zij het gemoedsleven combineerden met een wetenschappelijke houding werden de ethischen soms 'halfslachtig' genoemd. Tegen deze terminologie is door theologen wel bezwaar gemaakt, omdat het nogal een negatieve klank heeft: het klinkt als 'vlees noch vis'.

Wonderlijk genoeg gebruikte Valeton de term zelf, al was de context ietsje anders. Valeton beseftte namelijk erg goed wat zijn wetenschappelijke benadering kon aanrichten in de hoofden en harten van zijn studenten. Hij wist heel goed dat die studenten uit

allerlei lagen van de bevolking kwamen, zowel gestudeerd als niet gestudeerd. Hij beseftte ook dat een deel van zijn studenten zich aan de universaliteit meldde met een nog vrij kinderlijk en eenvoudig geloof. En hij snapte ook dat zoiets tot grote verwarring zou kunnen leiden. Daarom legde hij vaak in zijn toespraken tot zijn studenten de nadruk op deze problematiek: hoe het mogelijk was de Bijbel op wetenschappelijke wijze te bestuderen en toch in God te blijven geloven. Met betrekking tot zijn eigen gevoelens gebruikte hij het woord 'halfslachtig', en wel in een rede die hij in 1902 hield bij zijn 25-jarig ambtsjubileum. Eerder al had hij zijn studenten uitgelegd dat het voor hem persoonlijk ook geen gemakkelijke weg was: '...ik heb er vaak genoeg over gezocht'. Hij moest toegeven dat hij soms dacht '...och, dat God ook in zake van de vorming van het Oude Testament andere wegen ware gegaan! Is een kinderlijk geloof niet te prefereren?' Uitspraken als deze laten misschien ook zien dat Valeton nooit de professor was die boven zijn studenten stond, maar hen in zekere zin als gelijken beschouwde. Valeton was sowieso geen kamergeleerde en stond midden tussen de mensen. Bij zijn betrekkelijk vroege dood op 12 januari 1912 (hij was 63) verschenen in tientallen kranten, tijdschriften en blaadjes herdenkingsartikelen. Een deel daarvan is gebundeld onder de titel *In Memoriam Prof. Dr. J.J.P. Valeton*. Hieruit alleen al blijkt hoe Valeton naast zijn eigenlijke werk als hoogleraar op lokaal en nationaal vlak functioneerde en hoe groot de ver-



Het huis Plompstorengracht 24 in 1988.

□ FOTODIENST GAU. HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

wevenheid van faculteit en samenleving was. Om te beginnen was zijn grote huis aan de Plompstorengracht 24 - waar hij vanaf 1893 woonde - een centrum voor ontmoetingen van allerlei aard. Het huis was niet alleen groot genoeg voor het gezin Valeton met vijf kinderen, er logeerden ook collega's van elders en predikanten op doorreis. Ook studenten waren er welkom: speciaal op de zondagavonden was het huis open voor iedereen die behoefte had aan een gesprek. De enige beperking was dat er niet over theologie gesproken mocht worden voordat de kinderen op bed lagen.

Wie de talloze herinneringen leest die verschenen bij zijn dood, merkt dat Valeton het type van de 'niet-professorale professor' was. Het is meestal lastig voor te stellen wat zoiets in de praktijk betekende. Onderwijsge-

schiedenis houdt zich vaak bezig met de organisatie van het onderwijs, met de vakkenverdeling, de aard van de school- of studieboeken of met de financiering van dat alles. Maar hoe schrijf je over goed onderwijs? Het is als met de geschiedenis van het toneel: tijdgenoten schreven dat Jan Punt in de 18e eeuw zo'n geweldige toneelspeeler was. Maar hoe deed hij het, wat was zijn geheim? Hetzelfde geldt voor gevierde docenten. Soms merk je in de herinneringen van Valetons leerlingen dat zijn kracht erin was gelegen dat hij enerzijds de oudtestamentische Bijbelkritiek serieus nam als uiting van wetenschappelijk denken, maar dat hij daarnaast diezelfde studenten in het hart wist te raken. Met name zijn exegese van de Psalmen werd als een hoogtepunt ervaren, vooral ook het privaatcollege

in kleine kring: 'Daar was hij student met de studenten, zoals één van de deelnemers aan dat college zich herinnerde.

Vriend en vader voor studenten

Wie tegenwoordig door de stad loopt ziet niet altijd meer gemakkelijk het verschil tussen 'burgers' en studenten. Soms valt het bij universitaire hoogtijdagen als de *dies natalis* of bij de opening van het academisch jaar op dat van allerlei kanten groepjes studenten zich in de richting van het Domplein begeven. Ze zijn dan herkenbaar aan hun kleding en soms aan hun attributen: baret of bestuurslint. Maar verder is er weinig specifiek meer te zien. Nog in de tijd van Valeton was dat anders. Sommige hoogleraren waren verschijningen in de stad. Nicolaas Beets (1814-1903) was zo iemand, een bekende figuur op straat, wandelend met zijn dochter door de Utrechtse binnenstad. Maar er waren ook aubades voor hoogleraren of voor de rector, waardoor het universitaire leven zich plotseling op straat toonde. Zo was het ook bij het zogenaamde theeslaan, wanneer groepjes studenten op een doordeweekse avond bij de professoren thuis werden uitgenodigd om kennis te maken. Die studenten kon je dan meestal even tevoren bij het huis van de hoogleraar aantreffen, wat zenuwachtig heen en weer lopend. Valeton hield op zaterdagavond voor de studenten een bidstond in een pand aan de Kromme Nieuwe Gracht. Daarna werd dan vaak wat nagepraat en ten slotte werd hij dan thuisgebracht naar de Plompe-



Anna Valetón in 1899, 50 jaar oud.

□ PARTICULIERE COLLECTIE

torengracht, waarbij er vaak onderweg doorgedebatteerd werd. Dit soort gezelschappen waren kenmerkend voor een universiteitsstad.

Buitenlandse studenten zijn er tegenwoordig in overvloed, maar ze vallen nauwelijks meer op. Gedurende het professoraat van Valetón waren er ook buitenlandse studenten, met name theologiestudenten uit Hongarije en Westfalen, waar zich bloeiende calvinistische gemeenschappen bevonden. Jaar in, jaar uit kwamen er tussen de zes en tien van dergelijke studenten naar Utrecht met een speciaal voor hen bestemde beurs die al sinds 1761 bestond, het *Stipendium Bernardinum*. Het is opvallend met hoeveel warmte er in de levensberichten van de hand van de 'Bernhardiner' over Valetón werd gesproken. Valetón was curator van het Stipendium, maar dat ging blijkbaar verder dan een puur administratieve functie. Bij zijn dood schreven stipendiaten over hem als 'Freund und Vater'. Zsigmond Nagy uit Debrecen in Oost-Hongarije verklaarde: 'stets verliess man seine studeerkamer geistig angeregt und getröstet'. Ook sprak hij van een 'enge und intime Freundschaft', weer een bewijs dat

Valetón te midden van zijn studenten weinig had van de professorendeftigheid die in de 19e eeuw welig tierde.

Zendings- en sociaal werk

Valetón was ook een bekende figuur in het Utrechtse verenigingsleven. Hij werd in 1890 directeur van het *Provinciaal Utrechtsch Genootschap* en hij was regent van de Diaconiescholen in Utrecht en van het Gereformeerd Burger Weeshuis. Daarnaast waren er tal van andere protestantse organisaties waarin hij actief was, vooral waar het de zending betrof. Dat betrof niet alleen de zogenaamde inwendige zending (de evangelisatie) zoals de *Gustaaf-Adolfvereniging*, maar vooral ook de uitwendige zending in Nederlandsch-Indië. Valetón speelde een belangrijke rol in de *Utrechtsche Zendingsvereniging*, waarbij hij probeerde deze te bundelen met andere zendingsverenigingen in het land. Naast de al genoemde levensberichten van de Hongaarse en Duitse stipendiaten zijn er ook opvallend veel uit zendingskringen.

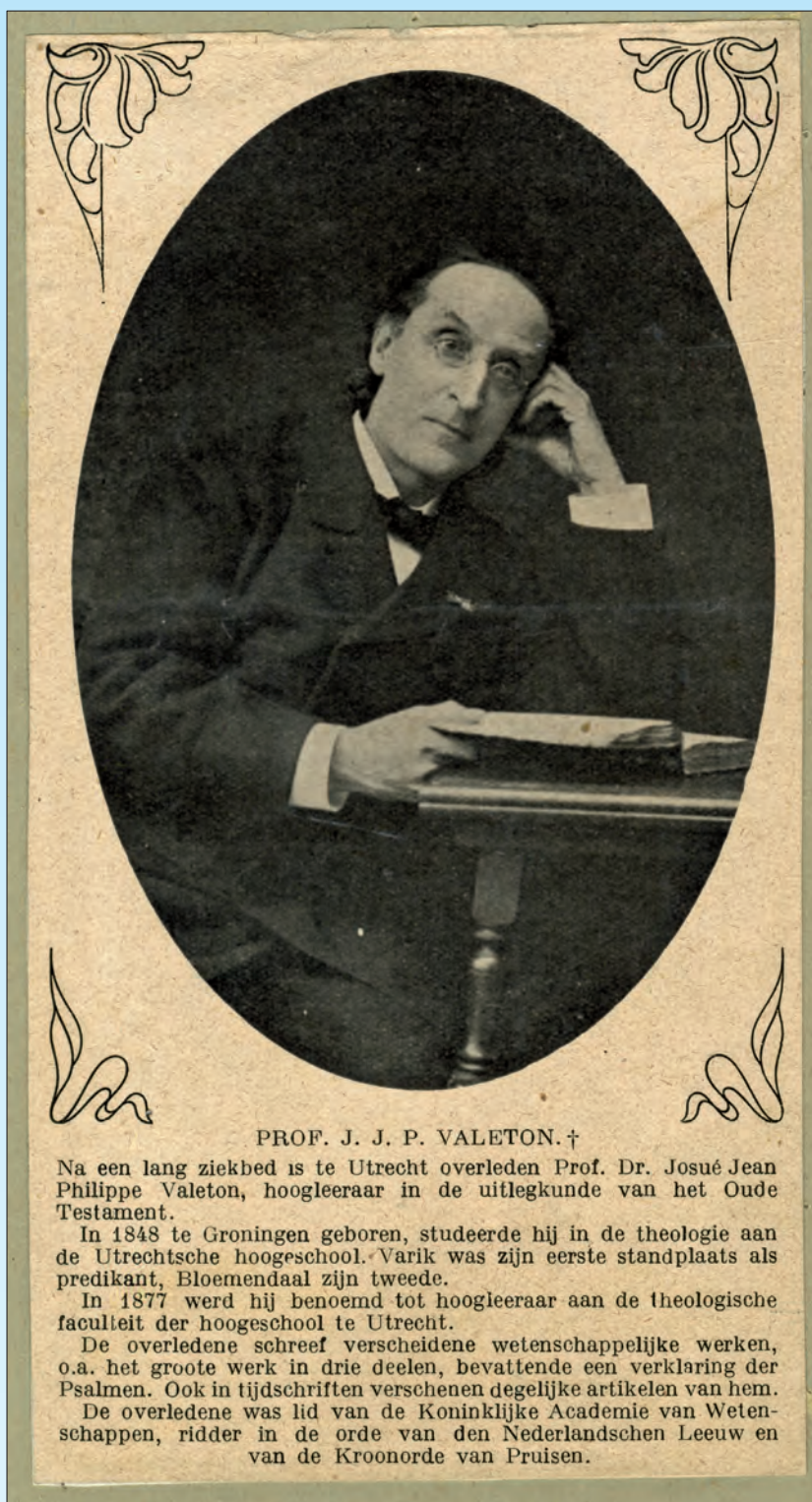
Dit alles getuigt al van een enorme activiteit (de talloze preken die hij steeds bleef houden nog terzijde gelaten), maar opmerkelijk is zijn bemoeienis met sociaal werk. De 19e eeuw is dé eeuw van het verenigingsleven. Naar het einde van de eeuw hielden veel van dergelijke organisaties zich bezig met sociaal werk. Daar is al veel onderzoek naar gedaan, maar het zou de moeite waard zijn om eens te kijken wie er op lokaal niveau in al die besturen zaten. Wat waren dat voor mensen? In het geval van Valetón

gaat het om landelijke en om lokale verenigingen. Hij was onder meer bestuurslid van de *Nederlandsche Pensioenvereniging voor Arbeiders* en vicevoorzitter van de *Stichting Hoenderloo*, die een 'doorgangshuis' voor verwaarloosde jongens exploiteerde op de Veluwe. 'Hoenderloo', was opgericht door de bekende predikant O.G. Heldring (1804-1876). Een andere door Heldring gestichte vereniging was *Bethel* in Zetten, waar 'gevallen' meisjes geplaatst konden worden. Ook hier vervulde Valetón een functie als commissielid.

In de tweede helft van de 20e eeuw is er kritiek geweest op deze vorm van charitatief werk. Het zou onderdeel uitmaken van een 'beschavings-offensief' van de burgerij, die op deze manier haar normen- en waardenpatroon op zou dringen aan de onderliggende klassen. Toch moet dit soort werk, in een tijd van aarzelende overheidsbemoeienis, niet onderschat worden. Typerend is dat in de 19e eeuw vrij wat ongetrouwde vrouwen een rol speelden in deze vorm van hulpverlening. Het bekendst is wel de Amsterdamse Hélène Mercier (1839-1910), die geldt als de eerste moderne sociaal werkster, oprichter van *Ons Huis* in Amsterdam. Aan het eind van de 19e eeuw zien we echter vaker getrouwde vrouwen in dit werk verschijnen. Ook in Utrecht waren dergelijke vrouwen actief, zoals Marie Lulofs (1854-1954), de echtgenote van de stads- en rijksarchivaris Sam. Muller. Vaak trokken deze echtparen samen op. Soms fungeerde de man dan als uithangbord, maar soms

ook als 'breekijzer' toen het voor vrouwen vaak nog moeilijk was om juridisch zelfstandig te handelen. Dat was zo bij het echtpaar Muller, maar ook bij de Valetons. Anna Valetton was in 1889 een van de oprichtsters van de vereniging *Reisbelasting*. De vereniging vroeg gegoede burgers bij iedere lange reis die zij gingen maken minstens f 1,- te doneren aan een fonds waarvan arme medeburgers een tijdje met vakantie konden of een gezondheidskuur konden volgen. 'Reisbelasting' was een succesvolle vereniging die in 1895 bijvoorbeeld bijna f 5.000,- ophaalde waarmee 129 personen naar zee of naar de Veluwe konden worden geholpen om wat op te knappen. Anna Valetton-Voorhoeve was een belangrijke drijvende kracht in de vereniging, die al snel allerlei lokale comités had in andere steden en op stations blikken koffertjes plaatsten om te doneren. Valetton zelf was erevoorzitter.

Met de opheffing van eerst de theologische faculteit en nu dus ook van de opleiding theologie in Utrecht komt er een eind aan een traditie van honderden jaren. Een hoogleraar als Valetton is er het bewijs van dat deze opleiding een invloed heeft gehad in de stad Utrecht die verder reikte dan de muren van de universiteit. Het aardige van het hele proces is dan wel weer dat voor de theologie een opleiding religiewetenschap in de plaats is gekomen. Valetton zou het niets gevonden hebben, maar Cornelis Opzoomer heeft na ruim 150 jaar in ieder geval zijn zin gekregen.



Bronnen

In Memoriam. Prof.dr. J.J.P. Valetton (Nijmegen 1912).

Bob Becking (red.), *J.J.P. Valetton jr. als Mens en Theoloog. Studies over een Ethisch Theoloog bij zijn 100^e Sterfdag*. Mededelingen van de Th.C. Vriezenstichting 2 (Utrecht 2012). Het boek is uitverkocht maar de tekst is integraal beschikbaar via <http://igitur-archive.library.uu.nl/th/2012-0214-200406/UUindex.html>.



Huize Molenaar, van besloten diners tot tafeltje-dek-je

Rond 1900 konden Utrechters voor een eenvoudig maal terecht in een 'kokerij'. Chic dineren deden ze bij een cuisinier, een besloten horecabedrijf. Cuisinier Huize Molenaar was vanaf de oprichting in 1892 een begrip in Utrecht. In deze aflevering van de serie over eetculturen in Utrecht: het 'Levensverhaal' van Margaretha Johanna Molenaar en de geschiedenis van een bijzonder familiebedrijf.

Jacob Molenaar werd in 1863 geboren in een bakkersfamilie in Tjerkwoerd in Friesland. Op jonge leeftijd trok hij met tien geleende guldens op zak de wijde wereld in om een vak te leren. Na werkzaam te zijn geweest in Bolsward, Zwolle, Brussel en Rotterdam kreeg hij in 1887 een baantje als kok bij de toentertijd bekende en zeer gerenommeerde cuisinier 'Maison Okhuijsen' aan de Kromme Nieuwegracht 20 in Utrecht. Nadat hij daar als inwonend personeelslid voldoende ervaring had opgebouwd kreeg hij vijf jaar later in 1892 de kans om een eigen kokerij te beginnen aan de Hamburgerstraat 5.

*Het gezin Molenaar met personeel en onbekenden in de tuin van het pand Korte Nieuwstraat 6. Van links naar rechts: grootmoeder Wiepkje Zijlstra (tweede van links), Wilhelmina Gestel (vijfde van links), Jacob Molenaar, Margaretha (*1895) en Dirk Molenaar (*1893), ca. 1900.*

□ HUA, ARCHIEF MOLENAAR

Utrechtse beau monde

Samen met zijn vrouw Wilhelmina Bernardina Gestel, met wie hij in Gouda datzelfde jaar was getrouwd, slaagde hij erin om een goedlopende zaak op te bouwen. In juni 1900 zag hij kans om een groot pand aan de Korte Nieuwstraat te kopen. Daar trok hij in met zijn gezin, zijn moeder Wiepkje Zijlstra, dienstbode Gerritje Mastmeyer en kostganger Gustav Adolf Martin. In de jaren daarop bood het huis onderdak aan verschillende dienstboden, een bakkersknecht en zijn broer Johannes Molenaar die chef-kok was.

In haar 'Levensverhaal' memoreert Jacobs dochter Margaretha dat haar moeder de drijvende kracht was en dat haar ouders lange werkdagen maakten: 'ik weet nog hoe des morgens als ik naar school ging mijn vader nog precies aantrof als toen ik naar bed was gegaan. Zoo ook 's zondags was alles precies als de week even druk en bezet.' Margaretha en haar broer Dirk werden al snel ingeschakeld bij het bedrijf. Na zijn middelbare schooltijd werkte Dirk als 'volontair' in de keuken van het Amstelhotel om het vak te leren. Jacob wilde 'dat het bedrijfsleven op peil werd gehouden door ontwikkelde mensen, die daaraan leiding konden geven en het niet beneden hun waardigheid achten om mee te werken'. Hiervoor had hij Margaretha in gedachten ondanks haar wens om te gaan studeren.

Getuige de vele menukaarten werden er in Huize Molenaar, als 'deftige gesloten koks-zaak' huwelijks- en promotiediners en -recepties gehouden, voor een clientèle die 'hooge eischen' stelde. Door

Marjo Barthels

*Studeerde geschiedenis en werkt als archiefinspecteur
bij Het Utrechts Archief.*

te koersen op 'het gezellige interieur [...] een juiste toepassing van de tafelfersiering, waarin met lint en bloemenkleur het karakter van een bepaald feest nader tot uitdrukking werd gebracht' en door de warme belangstelling van burgemeester Fockema Andrea en de commissaris der koningin floreerde de zaak. Maar niet alleen de Utrechtse bestuurders en de Utrechtse beau monde hadden een goede relatie met Jacob Molenaar, ook de vele studentengezelschappen wisten waar het goed toeven en dineren was.

Bij Huize Molenaar was veel mogelijk. Bleef er na een copieuze maaltijd veel over, dan kon de volgende dag de rest van het diner opgehaald worden. Als een diner of receptie aan huis gewenst was, dan kon de cuisinier ingehuurd worden. Daarnaast leverde Huize Molenaar ook meer bescheiden maaltijden dagelijks aan huis. Het eten werd vervoerd in op elkaar gestapelde blikjes. Het voedsel werd warm gehouden door gloeiende kooltjes in het onderste blikje. Tot ver in de jaren negentig heeft Huize Molenaar deze maaltijden bij wijze van tafeltje-dek-je voor met name ouderen verzorgd.

'Gesloten voor de Moffen'

Op 30 september 1936 ging voor Jacob een 'lang gekoesterde wensch' in vervulling: hij kreeg het recht tot het voeren van het Koninklijk Wapen met de titel van Hofleverancier. Lang heeft hij echter niet van deze kroon op zijn werk kunnen genieten, want na een leven van hard werken overleed hij in 1937, vier jaar na de dood van zijn vrouw. Zijn kinderen Dirk en Margaretha, zetten de zaak voort als een vennootschap onder firma onder de naam 'Huize J. Molenaar, cuisinier'.

In mei 1940 werd Huize Molenaar het linnendepot voor het blok Korte Nieuwstraat, Hamburgerstraat, Nieuwe Gracht en Trans. Het huis aan huis verzamelde linnengoed werd in Huize Molenaar verwerkt tot rolletjes verband. Officieel gesloten vanaf oktober 1944, dat wil zeggen 'gesloten voor de Moffen en open voor al wat pal stond voor Vaderland en Vorstin', fungeerde het bedrijf in de Hongerwinter als gaarkeuken terwijl het ondertussen aan onderduikers onderdak verschaftte en het verzet een vergaderplaats bood.

Na de oorlog was het bedrijf in toenemende mate in staat om weer diners en recepties te verzorgen. De maaltijden waren bonvrij maar gebak en zout moest de klant zelf leveren. Op 15 oktober 1945 liet Huize Molenaar aan een klant uit Groningen weten dat er tijdens de promotiereceptie 'een goed theesurrogaat' geschonken kon worden. Ook kon er na afloop van de receptie dankzij grotere elektriciteitstoewijzing een warme maaltijd à f 10,- per persoon geserveerd



Menukaart Maison Okhuysen, 1889.

□ HUA, ARCHIEF MOLENAAR

worden. De zandtaartkoekjes moest de Groninger echter zelf meebrengen, omdat de oven door gebrek aan brandstof maar beperkt gebruikt kon worden. In 1946 beklagde Huize Molenaar zich bij de burgemeester dat de nog altijd geldende distributieregels uit 1939 het onmogelijk maakten om concurrerend te werken. Om toch aan de vraag te kunnen voldoen, moest het bedrijf producten op de zwarte markt kopen.

De 'directrices' Molenaar

Al in 1918 had Jacob het buurpand nummer 8 gekocht met de bedoeling om het op een geschikt moment te gaan exploiteren. In 1947 besloten Dirk Molenaar en zijn zuster om dit pand te verbouwen en het van een moderne keuken en waskeuken te voorzien.

In oktober 1948 overleed Dirk Molenaar. Na zijn dood zetten zijn vrouw Cornelia Hoogland en zijn zuster 'Mejuffrouw Molenaar' samen de zaak voort. Onder de bezielende leiding van de 'directrices' zoals de dames zichzelf noemden, werd Huize Molenaar in 1950 omgezet in een N.V. De oude klantenkring keerde na de oorlog weer terug en nieuwe klanten vonden de weg naar het restaurant. Daartoe behoorden niet alleen verenigingen en bedrijven zoals de *Nederlandse vereniging tot steun aan militaire oorlogsgewonden, invaliden en nagelaten betrekkingen, de SteenkoolHandelsvereniging, de Utrechtsche Hypotheekbank* en *Christelijk Hulpbetoon* maar ook families, zoals de Bruna's.

Ook het bereiden van wildpasteien en het inblikken van wild was weer mogelijk. De veelal adellijke klanten uit het hele land konden hun zelfgeschoten hert, konijn, haas of gevogelte afleveren bij Huize Molenaar. Van de blikken die dit opleverde, mocht Huize Molenaar bij wijze van betaling een gedeelte houden en weer gebruiken in het restaurant. Zo werden de vijf fazanten van Fentener van Vlissingen verwerkt tot 28 blikken en de twee hazen van Lynden van Sandenburg tot 30 blikken. Ook de families Roëll, De Beaufort, Van Voorst tot Voorst en Van Lanschot brachten hazen, fazanten of een enkele gans of eend om met of zonder truffel te laten inblikken.

Nieuwe eigenaars

In 1963 trok schoonzusje Cornelia zich terug uit het bedrijf en bestierde mejuffrouw Molenaar in haar eentje tot op hoge leeftijd de zaak. Voor haar personeel had ze een hart van goud, maar bij het bespreken van diners was haar vasthoudendheid berucht. Veel gasten kregen te maken met haar (financiële) voorkeur voor kalfsborst en hadden de grootste moeite om hun eigen keuze door te zetten. De vaste klandizie kon niet voorkomen dat de omzet in de daaropvolgende jaren zodanig terugliep dat mejuffrouw Molenaar zich genoodzaakt zag om de zaak te sluiten. Nadat het bedrijf een jaar te koop had gestaan, werd in december 1972 de NV Molenaar omgezet in een besloten vennootschap met beperkte aansprakelijkheid. Ondanks de grote schuldenlast kochten de bewoners van het bovenhuis, het echtpaar Schinkel-Scheltema, de beide panden. In



Expedietieknecht Antonius Sanders met bakfiets, ca. 1955. Aanvankelijk werden de maaltijden te voet bezorgd, later met de handkar, de bakfiets en nog later de auto van de zaak.

□ HUA, ARCHIEF MOLENAAR

de loop der jaren besteedden zij veel aandacht aan de restauratie van de panden en herinrichting van de binnenruimte en de tuin. In deze prachtige tuin werden naar gelang de voorkeur van de gasten, Zuid-Afrikaanse *braai-fleis*-party's, Amerikaanse sparerib-festijnen, Hawaïaanse of Libanese buffetten gehouden. In toenemende mate bepaalde in de jaren 70, 80 en 90 de smaak van de gasten de samenstelling van de diners: Chinese rijsttafels en Turkse *imam bayildi* wonnen het ruimschoots van de kalfsborst.

In 2003 nam Michael Schinkel als oudste zoon de zaak over. Onder zijn leiding is het concept van besloten gastvrijheid blijven bestaan, maar is het accent verschoven van huwelijken en promoties naar meer zakelijke gasten. Het verzorgen van diners voor grotere groepen gasten vindt nu plaats op bijzondere locaties buiten Huize Molenaar, zoals de Michaëlskapel in de Domtoren, de Fundatie van Renswoude en recentelijk ook Paushuizen.

Bronnen

Het Utrechts Archief, archief van Huize Molenaar (toegang 763), in het bijzonder inv.nrs. 122, 261, 319. Tussen de vele brieven, menukaarten en financiële documenten in het archief van Huize Molenaar bevindt zich ook het 'Levensverhaal' van Margaretha Johanna Molenaar (inv.nr.319). Hierin beschrijft zij de wederwaardigheden van het bedrijf tot 1950; citaten zijn, tenzij anders aangegeven, hieruit afkomstig.

Barthels, M.J.G.A., 'Huize Molenaar in Utrecht: cuisinier sinds 1892', *Archievenblad* 110 (2006) 4, 25.

Kranenburg, B. 'Huize Molenaar in Utrecht/besloten restaurant', *Missets Horeca* 42 (1994) 38, 26-29.

Schaik, J.W.C. van, *Huize Molenaar 1892-1992* (Utrecht 1992).

Agenda en berichten

Vereniging

Verhuizing Historisch Café

Na jaren gebruik te hebben gemaakt van het Zaadhuis van het Universiteitsmuseum verhuist het Historisch Café met ingang van september naar de Smeezaal van het Bartholomeus Gasthuis. Deze zaal - bereikbaar met de lift en met een foyer voor drankjes - is aan te passen aan het aantal bezoekers en beschikt over geluidsapparatuur en presentatiemedia. De activiteitencommissie probeert het informele cafékarakter van de bijeenkomsten op deze nieuwe locatie te behouden. Vier commissies van Oud-Utrecht maken al sinds begin dit jaar gebruik van de vergaderfaciliteiten van het Bartholomeus Gasthuis (zie: www.bartholomeusgasthuis.nl).

Op *vrijdag 14 september* houdt Lotty Broer een inleiding over het Utrechts stadsrecht. Ze plaatst de verlening van dat recht in 1122 in het perspectief van een nieuw politiek evenwicht dat gevonden moest worden tussen keizer, bisschop en burgerij. Na afloop van het café is het boekje verkrijgbaar dat Lotty Broer en Martin de Bruijn onlangs over dit onderwerp publiceerden (zie: www.broerendebriijn.nl/stadsrecht.html).

Op *vrijdag 12 oktober* spreekt Wim Zwanikken over 'Geschiedenis aan een zijden draadje': wat kunnen we opmaken uit de vondst in 2001 van 18e-eeuwse snippers uit de administratie van de firma Welsing en Zwartendijk, fabrikanten in zijden en half zijden stoffen te Utrecht?

Het Historisch Café vindt plaats om 17.00 uur in de Smeezaal op de eerste verdieping van het Bartholomeus Gasthuis, Lange Smeestraat 40, Utrecht. Toegang gratis.

Excursie Nicolaaskerk Jutfaas

Samen met Stichting Utrecht Orgelland organiseert Oud-Utrecht op *zaterdag 22 september* een excursie naar de Sint Nicolaaskerk in Jutfaas (Nieuwegein). De neogotische kerk uit 1875 is ontworpen door A. Tepe, terwijl Wilhelm Mengelberg tekende voor het interieur. Het orgel, in 1879 gebouwd door de firma Maarschalkerweerd & Zn, heeft een 16e-eeuwse orgelkast afkomstig uit de Nieuwezijds Kapel in Amsterdam. Deelnemers aan deze excursie wacht een toelichting op- en uiteraard bespeling van het orgel met een rondleiding door de kerk.

Aanvang 13.30 uur, de Kerk aan de Utrechtsestraatweg 8 is open vanaf 13.00 uur. Kosten bedragen €5,-, te betalen voor aanvang. Voor meer informatie over de kerk zie www.tabor-nieuwegein.nl/tabor-nieuwegein.nl/Nicolaaskerk.html.

Andere organisaties

Monumentendag: groen van toen

De Open Monumentendag 2012 op *zaterdag 8 september* heeft als thema 'Groen van toen' en vraagt aandacht voor de natuur die monumenten omringt: niet alleen de tuinen en parken van buitenplaatsen en kastelen, maar ook stadstuinen, plantsoenen en wandelparken.

Voor bezoekers worden er enkele wandel- en fietsroutes uitgezet. Bijzonder is de eerste deelname van Kasteel de Haar, waar een speciaal programma voor jong en oud in de tuinen wordt georganiseerd en een wandel- en fietsroute leidt langs monumenten en



boerderijen van het dorpje Haarzuilens. Een speciale route in de Utrechtse binnenstad leidt van het Damplein, via onder meer de Nieuwegracht en het singelplantsoen naar het verborgen tuindersgebied langs de Minstroom. Dat natuur ook in huis gehaald kon worden, als er weinig buitenruimte was, bewijst de 'tuingalerij' in het pand Achter Sint Pieter 4 met schilderijen van bomen, bloemen en vogels. Het 19e-eeuwse singelplantsoen van Zocher en de begraafplaats Soestbergen maken onderdeel uit van andere wandelingen. Verder staan onder andere op het programma: een kinderwandeling langs de Oude Hortus en de Sterrenwacht, een rondvaart langs muurvegetaties en een inhoudelijk debat, dit keer over monumentaal groen in de bebouwde omgeving.

De meest actuele programma-informatie over de Open Monumentendag Utrecht is te vinden op www.openmonumentendag-utrecht.nl. Eind augustus wordt de speciale Monumentenkrant huis-aan-huis verspreid.

Colofon

Tweemaandelijks tijdschrift - 85e jaargang nr. 4 / augustus 2012 / ISSN 1380-7137

Deadline agenda nummer 5: 1 september 2012

Een uitgave van de Vereniging Oud-Utrecht, vereniging tot beoefening en verspreiding van de kennis der geschiedenis alsmede het waken over het behoud van het cultureel erfgoed van stad en provincie Utrecht.

Losse nummers prijs: €2,50. Verkrijgbaar bij Het Utrechts Archief, Hamburgerstraat 28, Broese Stadhuisbrug 5, Bruna Nachtegaalstraat 83, Bruna Zevenwouden 220 en RonDom, Damplein 9.

Redactie Maurice van Lieshout (eindredactie), Leen Dorsman, Elisabeth de Ligt, Marion van Oudheusden, Joyce Pennings, Pierre Rhoen, Bettina van Santen, Kaj van Vliet.

Redactieadres Postbus 131, 3500 AC Utrecht / redactie.tijdschrift@oud-utrecht.nl

Bijdragen Sturen aan de redactie. Aanlevering via e-mail. Maximale omvang is 2.500 woorden incl. noten en literatuuropgave. Auteurs wordt gevraagd zich te houden aan de redactionele richtlijnen, verkrijgbaar via de redactie of in te zien op de website. Illustratiesuggesties zijn zeer welkom.

Ontwerp Jeroen Tirion [BNO], Utrecht **Druk** Roto Smeets Grafiservices

Vereniging Oud-Utrecht - Voorzitter H.A.H.A. (Heins) Willemsen **Secretariaat** Postbus 91, 3500 AB Utrecht / tel: 0647 980 928 / secretariaat@oud-utrecht.nl **Penningmeester** Postbus 91, 3500 AB Utrecht **Ledenadministratie** ING-bank 575 520, Zoetermeer. U kunt zich opgeven door te schrijven naar Oud-Utrecht, Leiwater 67, 2715 BB Zoetermeer. *Opzegging van het lidmaatschap dient schriftelijk te geschieden bij de ledenadministratie vóór 1 december.* **Contributie** €30,- per jaar (huisgenootlidmaatschap €12,50 / jongeren tot 26 en U-pashouders €17,50 / bedrijven €50,-).

Leden van wie het e-mailadres nog niet bekend is, wordt verzocht dit door te geven aan ledenadministratie@oud-utrecht.nl.

Projectontwikkeling Bemiddeling Verhuur Bouw



Laan van Vollenhove 2925 Zeist • +31 (0) 30 69 5 66 44 • www.lismanenlisman.nl

Het idee is dat we samen de bank zijn.

De Rabobank is een coöperatieve bank en wij geloven dan ook sterk in samenwerking. Daarom hebben wij geen aandeelhouders, maar leden. Als lid kunt u invloed uitoefenen op ons beleid. Zo kunt u zelf producten, activiteiten en diensten bepalen. Samen met ons de bank vormen. Dat is het idee.



Onze leden zijn de bank.

Rabobank. Een bank met ideeën.